

Opgave 1 God aan de winnende hand?

In 2006 schrijft Jonathan Israel een artikel in NRC-Handelsblad, getiteld 'Kunnen zeggen wat je wil, is belangrijker dan kunnen geloven wat je wil'. Dit artikel gaat over de spanning tussen de vrijheid om te denken wat je wil en de vrijheid om te geloven wat je wil.

De spanning die bestaat tussen vrijheid van denken en vrijheid van godsdienst is al heel oud. In de Middeleeuwen stond het geloof niet ter discussie: men twijfelde niet aan het bestaan van God. Wel werd er toen in de filosofie al nagedacht over de verhouding tussen rede en geloof. Denkers als Anselmus en Thomas hadden een andere opvatting over de verhouding tussen rede en geloof dan denkers als Averroes en Al Farabi.

- 3p 1 Wat is het verschil in opvatting tussen Anselmus en Thomas enerzijds en Averroes en Al Farabi anderzijds over de verhouding tussen rede en religie? Beschrijf beide opvattingen en geef aan waarin het verschil bestaat.

De periode van de Europese Verlichting, na de Middeleeuwen dus, wordt wel omschreven als een periode waarin de rede het is gaan winnen van het geloof. Tevens is het een periode waarin de scheiding tussen kerk en staat wordt bepleit en de vrijheid om zelf uit te maken welk geloof men wil aanhangen. Aan het begin van de Verlichting beargumenteerde Locke dat de staat, of de 'burgerlijke magistraat', geen godsdienst dwingend kan opleggen.

Maar bijvoorbeeld ook de Nederlandse filosoof Spinoza, tijdgenoot van Locke, pleitte voor godsdienstvrijheid. In het eerder genoemde artikel 'Kunnen zeggen wat je wil, is belangrijker dan kunnen geloven wat je wil' wordt Spinoza door Jonathan Israel aangehaald. Hij schrijft:

tekst 1

In zijn latere Tractatus politicus (1677) gaat Spinoza uitvoeriger in op de gewetensvrijheid en de vrijheid van geloof, maar zijn fundamentele tolerantisme – dat wil zeggen verdraagzaamheid die niet gebaseerd is op theologie – ruimt geen bijzondere privileges in ter bescherming van het geloof, en is hoofdzakelijk bedoeld als grondslag voor de individuele vrijheid van mening en de vrijheid om te spreken en te schrijven.

Spinoza maakte zorgvuldig onderscheid tussen enerzijds het toelaten van gelovigheid op zich, en anderzijds het religieuze groepen in staat te stellen zich te organiseren en naar believen hun gezag uit te breiden, wat volgens hem iets heel anders is. Terwijl Spinoza toegeeft dat ieder, ongeacht welke godsdienst hij aanhangt of wat hij gelooft, de vrijheid moet hebben om zijn overtuigingen te uiten, dringt hij er tegelijkertijd op aan de activiteiten van kerken te beknotten.

Voor iedere samenleving, zo betoogt hij, is het volstrekt rampzalig om religieuze leiders van welke signatuur ook zoveel autonomie en prestige te gunnen dat zij elementen van de publieke opinie kunnen mobiliseren om een actieve rol te spelen in de politiek, en het gezag van de staat te tartten. Daarom vindt Spinoza dat het politieke gezag minderheidsreligies krachtig onder controle moet houden.

bron: NRC-Handelsblad van 11 november 2006

Hoewel Spinoza voor vrijheid van godsdienst is, vindt hij toch dat de overheid de macht van kerken moet beperken. Locke pleit tegen staatsgodsdienst en geeft ook aan in hoeverre de staat zich met godsdienst mag bemoeien.

- 3p **2** In hoeverre vind jij dat de staat zich met godsdienst(en) mag bemoeien? Geef een beargumenteerde mening en geef aan waarin de visie van Spinoza uit tekst 1 afwijkt van de visie van Locke op de staatsbemoeienis met godsdienst(en).

In ons land bestaat vrijheid van denken en vrijheid van godsdienst reeds langere tijd. Samen met de vrijheid van godsdienst zou de vrijheid van denken echter volgens sommige tot een onwenselijke vorm van cultuurrelativisme leiden. Deze visie zien we ook bij Mark Rutte – fractievoorzitter van de VVD in de tweede kamer – als hij in 2007 minister Vogelaar naar aanleiding van een interview cultuurrelativisme verwijt.

Er werd de minister in dat interview gevraagd of we ooit zullen zeggen dat Nederland een land is van joods-christelijke-islamitische tradities. Met haar antwoord dat ze zich dat kan voorstellen, maar dat daar wel een paar eeuwen overheen zouden gaan, riep ze allerlei verwijten op waaronder het genoemde cultuurrelativisme. Op de website van de VVD schrijft Rutte het volgende:

tekst 2

Rutte: “Met dit kabinet is het cultuurrelativisme van de jaren tachtig helemaal terug in de politiek. Het interview met Vogelaar is daar het treurige bewijs van.”

bron: Website van de VVD

- 3p **3** Leg uit hoe cultuurrelativisme uit de vrijheid van godsdienst kan voortkomen. Ben jij het er mee eens dat cultuurrelativisme onwenselijk is? Beargumenteer je mening en geef duidelijk aan wat cultuurrelativisme inhoudt.

Door het bestaan van vrijheid van godsdienst en cultuurrelativisme lijkt het erop dat de rede het sinds de Verlichting steeds meer is gaan winnen van het geloof. Toch zijn er ook andere geluiden. Onder de aansprekende titel: ‘Waarom God aan de winnende hand is’, werd in het NRC-Handelsblad een betoog gehouden waarin juist gesteld wordt: “modernisering, democratisering en globalisering hebben Hem sterker gemaakt.” In tegenstelling tot de visie dat met vrijheid en globalisering de positie van religie zou verdwijnen, lijkt het er volgens de auteurs juist op dat de religie gouden tijden beleeft.

tekst 3

In feite biedt de moderne wereld alle ruimte aan godsdienstige overtuigingen. De wereld is ook moderner: er is misschien wel meer politieke vrijheid, democratie en onderwijs dan er ooit in de geschiedenis is geweest. (...)

Als mensen welvarender en beter opgeleid zijn, zou je denken dat ze ook minder religieus zijn geworden. Maar nee, het is zelfs zo dat in de periode van de sterkste economische en politieke modernisering – de afgelopen dertig, veertig jaar – de vitaliteit van religies over heel de wereld sterk is toegenomen. De grootste wereldgodsdiensten zijn naar verhouding sneller toegenomen dan de wereldbevolking. (...)

Naar alle waarschijnlijkheid zal de verbreiding van de democratie, in plaats van de macht van de activisten in te perken, het bereik van profetische politieke bewegingen alleen maar vergroten. Veel van die bewegingen zullen uit het democratische proces tevoorschijn komen met een betere organisatie, een grotere aanhang en met meer legitimiteit dan ze eerst hadden, – maar of ze ook minder gewelddadig zullen zijn, is zeer de vraag. De democratie geeft de volkeren van de aarde hun stem, en zij willen spreken over God.

bron: T. S. Shah & M. D. Toft (uit: NRC-Handelsblad, 12 & 13 augustus 2006; eerder gepubliceerd in Foreign Policy)

- 3p **4** Bovenstaande tekst stelt dat toename van geloof ook een toename van religieuze macht te zien zal geven en daarmee een politieke factor wordt. Leg uit of het standpunt in tekst 3 in strijd is met de secularisering-gedachte of met de secularisme-gedachte. Beargumenteer je antwoord en leg in je antwoord de begrippen secularisering en secularisme duidelijk uit.

- In de lijn van tekst 3 redenerend, lijkt een botsing tussen beschavingen – zoals beschreven door Huntington – onontkoombaar. Hoe een botsing tussen beschavingen is te voorkomen en de verschillende godsdiensten vreedzaam naast elkaar zouden kunnen bestaan, is een vraag waar veel over wordt nagedacht. Zowel James als Taylor hebben een visie op hoe dat zou kunnen. Beiden benaderen religie vanuit de ervaring. Toch zijn er belangrijke verschillen tussen de pragmatistische benadering van James en Taylors visie op – wat hij noemt – ‘overlapping consensus’.
- 4p **5** Beschrijf de pragmatistische benadering van James met betrekking tot het vreedzaam naast elkaar bestaan van de verschillende godsdiensten. Geef tevens aan welke kritiek Taylor daar op heeft.

Opgave 2 Religie in een wetenschappelijk universum

De Rotterdamse filosoof Ger Groot werd in 2003 geïnterviewd door het christelijk tijdschrift Wapenveld. In het interview heeft Groot het over 'het tekort van de moderniteit' en voert hij aan dat religie nog steeds een belangrijke rol kan spelen omdat we nu eenmaal niet in een wetenschappelijk universum leven. Wat volgens Groot nog niet wil zeggen dat we ons aan de ratio niets meer gelegen zouden moeten laten liggen.

tekst 4

Over irrationele tendensen maak ik me wel zorgen. De uitdrukking 'Do your own thing' is een uitdrukking van die moderne irrationaliteit. Als je zegt dat je ergens nog even over moet nadenken, dan hebben mensen de neiging boos te worden. Want je moet je gevoel volgen. Ik zou niet weten waarom. Kant heeft hele goede redenen aangegeven waarom je soms je gevoel juist niet moet volgen.

bron: We leven niet in een wetenschappelijk universum; filosoof Ger Groot over het tekort van de moderniteit. In Wapenveld, jrg 53, nr. 5, pag. 17-25

De redenen van Kant om je gevoel soms niet te volgen hebben met name betrekking op het domein van de ethiek. Centraal in de ethiek van Kant staat de categorische imperatief.

- 4p **6** Geef twee redenen waarom Kant zou vinden dat je binnen het domein van de ethiek niet je gevoel moet volgen.
Geef tevens aan welke interpretatie van 'Do your own thing' wél in overeenstemming is met de ethiek van Kant en welke interpretatie daarmee niet in overeenstemming is.

Durkheim, die aan het eind van de 19e eeuw over de sociologie van de godsdienst schreef, stelt dat twee functies van de religie onderscheiden moeten worden. De eerste functie is gericht op het ceremoniële handelen, de tweede op het speculatieve denken. De wetenschap zal volgens Durkheim de functie van het speculatieve denken helemaal overnemen, maar met de functie van het ceremoniële handelen zal dat niet lukken.

- 2p **7** Leg uit waarom volgens Durkheim de wetenschap de functie van het ceremoniële handelen niet kan overnemen en waarom deze functie gevaar loopt in de huidige samenleving.

Ook Groot is van mening dat het ceremoniële handelen tegenwoordig gevaar loopt. Om de tekorten van het moderne rationele verlichtingsverhaal tegen te gaan, pleit hij dan ook voor kerkelijke rituelen. Daarmee benadrukt hij het belang van religie als praktijk, in de vorm van praktijken als religieuze ceremonieën en rituelen, en relativeert hij het belang van religie als ervaring of beleving. Praktijken zijn daarbij iets anders dan 'gedrag' in de biologische zin van instinctief handelen, omdat ze betekenissen en waarden kunnen communiceren.

tekst 5

In de Reformatie heeft het die volgorde: eerst het hart en dan pas naar buiten toe. Terwijl in het Katholicisme, maar dat geldt ook voor de Islam, het uitwendige en rituele heel belangrijk is. Het feit, de daad, het uiterlijke heeft een eigen gewicht. Niet alles kan worden teruggebracht tot de intentie van het denken of van het voelen. Bij Kant zie je dat laatste heel scherp. De morele waarde van wat ik doe, wordt bij hem afgemeten aan mijn intentie. Zo denken wij in de moderniteit. Dat betekent dat de handeling op zichzelf er eigenlijk niet toe doet. En dat is niet juist, want die handeling heeft wel degelijk een eigen betekenis.

bron: We leven niet in een wetenschappelijk universum; filosoof Ger Groot over het tekort van de moderniteit. In Wapenveld, jrg 53, nr. 5, pag. 17-25

De betekenis van rituele handelingen kan zowel op een pragmatische als metafysische manier worden begrepen.

- 3p **8** Hebben rituelen volgens jou een pragmatische of een metafysische betekenis? Leg je antwoord uit aan de hand van een voorbeeld, op zo'n manier dat duidelijk wordt wat het verschil is tussen een pragmatische en een metafysische betekenisopvatting.

De morele waarde van wat ik doe, wordt volgens Groot in de moderniteit, op basis van de ethiek van Kant, afgemeten aan de intentie van mijn denken of voelen, aan mijn goede bedoelingen of goede wil, en "de handeling zelf zou er niet toe doen".

Toch kan volgens Kant het hoogste goed in de moraal, dat bestaat uit de gelukzaligheid en de zedelijkheid, niet door de goede wil alléén worden gerealiseerd. Hij bekritiseerde daarmee de Griekse filosofische scholen van het Stoïcisme en het Epicurisme. Tegen de Stoïcijnen bracht hij in dat wij als mensen nooit geheel vrij zullen worden van onze natuurlijke neigingen en tegen de Epicureërs dat moraal niet de leer is om geluk te bereiken. Moraal is volgens Kant de leer hoe wij waardig kunnen worden de gelukzaligheid te bereiken.

- 2p **9** Leg uit dat moraal volgens Kant niet de leer is om geluk te bereiken, maar de leer hoe wij waardig kunnen worden om de gelukzaligheid te bereiken. Leg tevens uit waarom wij het hoogste goed van de moraal dus niet door de goede wil alléén kunnen realiseren.

Groot vervolgt:

tekst 6

Het aantal mensen dat kaartleggers raadpleegt, tot aan Amerikaanse presidenten toe, is schrikbarend. Onze samenleving is helemaal niet zo rationeel. De losgeslagen irrationaliteit en gevoelscultuur is buitengewoon gevaarlijk, want fundamenteel gewelddadig. We leven in een rationeel wetenschappelijke samenleving, die vervolgens in de onderbouw bevrediging zoekt voor behoeften waaraan in de rationele bovenbouw niet wordt voldaan. En die behoeften worden daardoor vicieuzer en kwaadaardiger omdat ze losgeslagen raken.

bron: We leven niet in een wetenschappelijk universum; filosoof Ger Groot over het tekort van de moderniteit. In Wapenveld, jrg 53, nr. 5, pag. 17-25

Volgens Groot kan enige twijfel “over de vraag of de wetenschap het eerste en laatste woord over het menselijk bestaan lijkt te hebben” geen kwaad. De kern van zijn bezwaar tegen de zelfverzekerdheid der atheïsten is dat zij menen dat het in het geloof primair om kennis gaat. Dat is volgens hem een misvatting: “Hoe spitsvondig en rationeel de geloofssystemen ook geweest mogen zijn, het heeft in de godsdienst nooit primair gedraaid om kennis, maar primair om verlossing”.

De wetenschappelijke rede kan volgens Groot geen antwoorden geven op ervarings- en zingevingsvragen. Van de andere kant pakt een kentheoretisch perspectief op religie vanuit de wetenschappelijke rede juist weer nadelig uit voor de betrouwbaarheid van religieuze uitspraken en ervaringen.

- 2p **10** Leg uit waarom een kentheoretisch perspectief op religie vanuit de wetenschappelijke rede nadelig uitpakt voor zowel de betrouwbaarheid van religieuze uitspraken als de betrouwbaarheid van religieuze ervaringen.

Hoewel hij geen godsbewijs levert zoals Anselmus dat doet, leidt volgens Kant de notie van het hoogste goed in de moraal wel tot het postulaat (de aanname) van het bestaan van God.

- 2p **11** Hoe beredeneert Kant dat de notie van het hoogste goed leidt tot het postulaat van het bestaan van God? Geef daarbij aan waarom dit nog geen bewijs is van het bestaan van God zoals bijvoorbeeld Anselmus dat levert.

In 2001 werd de toenmalige wetenschapper en columnist Ronald Plasterk geïnterviewd door het weekblad ‘De Groene Amsterdammer’. In dat interview maakte hij duidelijk dat volgens hem geloven in God geen toegevoegde morele waarde heeft.

tekst 7

Zelf kan ik het leven niet beter snappen of een beter mens worden met behulp van God. Ik mis een God niet voor contemplatie of verwerking van grote emoties. Muziek kan die functie net zo goed hebben. Rituelen die horen bij 'life events' zoals de geboorte van mijn twee zoons of mijn eigen huwelijk vullen we zelf in. Ik weet wel dat voor velen geloof troost kan bieden. Maar ik denk toch echt niet dat het verdriet om een overledene er minder van wordt. (...)

Ik zie ook niet dat de normen en waarden vanuit religie beter zouden zijn. Er bestaat slechts een onderscheid tussen goede of slechte mensen, die evenveel aanwezig zijn onder gelovigen en niet-gelovigen. Het heeft alles te maken met een aangeboren neiging die zich in een bepaalde omgeving kan ontwikkelen. In mijn huis gelooft niemand, maar mijn kinderen zijn net zo goeiig, of goed voor de burens of voor dieren of bejaarden als bij wijze van spreken kinderen die worden geboren in een orthodox gezin op de Veluwe. Er is geen enkel verband tussen altruïsme en God.

bron: Plasterk, 'Er is geen verband tussen altruïsme en God'; De Groene Amsterdammer, 2001

Volgens Plasterk hebben we geen God of religie nodig om zinvolle rituelen en waarden te hebben. Hij zou het dan ook niet eens zijn met het idee van Groot dat religie een belangrijke rol te spelen heeft met betrekking tot 'het tekort van de moderniteit', of dat modernisering noodzakelijk leidt tot verlies van (religieuze) waarden.

- 4p **12** Als het gaat om de stelling dat modernisering noodzakelijk leidt tot verlies van religieuze waarden, met wie ben jij het dan het meest eens, met Groot in tekst 6 of met Plasterk in tekst 7?

Geef de opvatting van zowel Groot als Plasterk weer en maak een afweging. Geef daarbij ook aan wat de religie-als-waarde positie inhoudt.

Opgave 3 Godsdienstige praktijken: biechten, preken en geweld

De secularisering in Nederland van na de Tweede Wereldoorlog zet door: steeds meer mensen in Nederland zijn religieus buiten een kerkverband om. Moderne media als internet worden steeds vaker gebruikt om 'aan God te doen'. Sommige sites zijn interactief, andere bevatten alleen religieuze propaganda of informatie over een bepaald geloof.

De Belgische site waarvan je hieronder een tekst kunt lezen is 'biechten.be' een site die mensen aanzet hun verkeerde daden op te biechten waarop een boetedoening volgt in de vorm van extra gebeden. Daardoor mogen de zonden als vergeven worden beschouwd. De site geeft zelf een uitleg over hoe ze werkt.

tekst 8 Hoe werkt Biechten.be?

Je surft naar www.biechten.be, je geeft in het invoerveld je zonde op en je klikt op de knop die aanduidt welk type zonde het is (gewone zonde of doodzonde). Op de resultaatpagina kom je te weten hoeveel 'Weesgegreetjes' en hoeveel 'Onze Vaders' je moet bidden om mogelijke vergiffenis van je zonden te krijgen. Mochten deze gebeden in jouw godsdienst niet gebruikt worden, gelieve deze te vervangen door gelijkaardige gebeden. Deze aantallen worden bepaald door een algoritme dat rekening houdt met de ernst van de zonde, het aantal zonden dat je al begaan hebt, de wil van je God en de stand van de planeten. Een foutmarge is mogelijk.

bron: www.biechten.be

Religieuze praktijken kun je zien als manieren van mensen om hun geloof of overtuiging vorm te geven, uit te dragen. Religieuze praktijken worden gekarakteriseerd door het feit dat ze concrete richtlijnen van het handelen veronderstellen (en dus normatief zijn) én ze gaan volgens sommige filosofen gepaard met machtsrelaties.

- 2p 13 Kan de hierboven beschreven 'digitale' religieuze praktijk van biechten normatief genoemd worden?
Beargumenteer je antwoord en geef duidelijk aan wat je onder 'normatief' verstaat.

Een heel andere praktijk is het preken. Dat gebeurt door geestelijken in christelijke kerken en synagogen en door imams in de moskee. Soms staan de uitspraken van geestelijken op gespannen voet met de algemeen geldende normen en waarden. Zie de volgende tekst.

tekst 9

In september 2006 preekte de imam Rizwi in de Amsterdamse Taibah moskee. Hij verklaarde dat moslims die minder dan driemaal per dag bidden een zware straf verdienen, waarbij hij leek te zinspelen op de doodstraf. Deze verplichting tot het driemaal daags bidden zou zelfs voor zwangere vrouwen gelden, ook tijdens de bevalling. De imam zou zich daarbij baseren op islamitische geleerden uit de traditie. Hikmat Mahamat Khan, destijds voorzitter van de Contact Groep Islam (CGI), verklaarde dit soort preken levensgevaarlijk te vinden en hij meent dat justitie moet ingrijpen. Hij verwijt de overheid een te slappe houding tegenover radicale moskeeën.

naar: www.ikonrtv.nl

Vanuit het secularistische gedachtegoed zouden veel liberale filosofen kritiek hebben op de opvatting die Rizwi hier verkondigt en de religieuze praktijk die hij uitoefent. De Duitse filosoof Habermas sluit zich niet af voor religieuze perspectieven maar stelt dat religieuze praktijken altijd rationeel rechtvaardigbaar moeten zijn.

- 5p **14** Leg uit onder welke drie voorwaarden Habermas de openbare rol van religie rechtvaardigbaar vindt.

Beargumenteer vervolgens op grond van welke twee van deze voorwaarden Habermas de religieuze praktijk van imam Rizwi niet rechtvaardigbaar zou vinden

Zowel het digitale biechten als de bedreigingen met straffen in de preken van de imam Rizwi zijn godsdienstige praktijken die we kunnen begrijpen vanuit de genealogische visie op religie van Foucault.

Foucault heeft daarbij een andere benadering van 'macht' en 'rationaliteit' dan Habermas.

- 4p **15** Leg uit van welke benadering van macht Foucault in zijn analyse van het geval Rizwi zou uitgaan en van welke benadering van rationaliteit Foucault zou uitgaan.

Geef van beide benaderingen aan waarin die van Habermas verschillen van die van Foucault.

De kerk verloor door de modernisering veel van haar invloed en politieke macht in de samenleving. Foucault heeft het proces van moderne machtsuitoefening op diverse gebieden van de maatschappij onderzocht en concludeert dat de moderne rede een vorm van 'pastorale macht' is.

- 2p **16** Leg uit wat Foucault onder 'pastorale macht' verstaat en maak duidelijk wat het verband is tussen pastorale macht en 'disciplineren'.

Sommige religieuze groepen die het gezag van de staat betwisten, nemen het recht in eigen hand en gaan soms over tot geweld. Dat gebeurt binnen het christendom bijvoorbeeld in Amerika waar anti-abortusactivisten menen met geweld een eind te mogen maken aan abortuspraktijken. Ook binnen de islam bestaan fundamentalistische groeperingen die bereid zijn geweld te gebruiken om een staat te creëren louter gebaseerd op principes van de fundamentalistische islam.

Sayyid Qutb (1902-1966) was een Egyptische denker die een rechtvaardiging gaf voor het gebruik van geweld door gelovige moslims tegen de staat. In één van zijn boeken zegt hij het volgende:

tekst 10

De islamitische Jihad moet totale vrijheid waarborgen voor ieder mens waar ook ter wereld, door hem te bevrijden van zijn onderworpenheid aan andere mensen, opdat hij zijn God mag dienen die Eén is. Dit is op zichzelf voldoende reden voor Jihad. (...) Als men aan moslimstrijders gevraagd had: "Waarvoor strijd jij?", zou er niet één geantwoord hebben: "Mijn land is in gevaar en ik vecht voor zijn verdediging" of: "De Perzen en de Romeinen zijn over ons gekomen" of "Wij willen ons gebied uitbreiden en we willen meer buit".

naar: Sayyid Qutb, Mijlpalen, hoofdstuk 4

Qutbs argument om het gebruik van geweld door moslims te verdedigen heeft te maken met de spanning tussen het private en het publieke.

- 2p **17** Leg uit welke rechtvaardiging Qutb geeft van gebruik van religieus geweld. Geef tevens met argumenten aan of je vindt dat het criterium dat Qutb hanteert bij het maken van de keuze tussen gewetensvrijheid en het accepteren van de macht van de staat juist is.